

Қирғиз маданиятида "БАТА" тушунчаси
Концепт "БАТА" в кыргызской культуре

The concept of "BATA" in Kyrgyz culture
УДК 80-81

*Мирзахидова Муяссар Инамжановна,
докт. филол н., профессор,
Надилбек кызы Бегимай, ОшТУ,
аспирант. Кыргызская Республика*

Аннотация. В статье рассматриваются традиционные формы кыргызской культуры в условиях современности. Одной из таких форм в культуре кыргызов является своеобразный обряд благопожелания «бата», «бата берүү» – «благословение, давать благословение, благословлять». Истоки этого обычая уходят корнями в раннее Средневековье. С тех пор данный обычай не утратил своего значения. Понятие «бата» широко используется в повседневной жизни кыргызов.

Ключевые слова. Бата, ак бата, благословение, маданият, эпитафия, формула, этикет.

Annotation. The article examines traditional forms of Kyrgyz culture in modern conditions. One of these forms in the Kyrgyz culture is a peculiar ritual of well-wishing "bata", "bata beruu" - "blessing, giving blessing". The origins of this custom go back to the early Middle Ages. Since then, this custom has not lost its meaning. The concept of "bata" is widely used in the everyday life of Kyrgyz people.

Keywords. Bata, ak bata, blessing, madaniyat, epitaph, formula, etiquette.

Түрк элдеринин баталарында айтылган жылуу сөздөр, каалоо-тилектер, мазмунунун молдугу ынтымак, ырышкерликке абдан сонун кызмат кылып келет.

Дүйнөлүк коомчулукта, тагыраак айтканда, адамзаттын күнүмдүк турмушунда кайгы менен кошо кубанычтуу учурлар да болот, каалайбызбы, каалабайбызбы, алар албетте коомдук жашообузга таасирин тийгизет. Булар өз кезегинде адамдын маанайына, психикалык абалына таасирин тийгизет. Адамдын психикасына тиешелүү ар кандай тышкы таасирлер анын сүйлөгөн сөзүндө чагылдырылаары белгилүү. Жогоруда белгилегенибиз, баталар, мына ошондой күндөрдө адамдын маанайына, психикалык абалына оң таасирин тийгизе турган, жалаң жакшылыкты алып келе турган курал эсептелинет.

Азыркы түрк тилдүү элдердин ата-бабаларынын маданияты, тили, тарыхы тууралуу маалыматыбыздын эң маанилүү булактарынын бири болуп орто кылымдардагы жазма эстеликтер саналары белгилүү. Алар түрк урууларынын отурукташкан жеринин дээрлик бүт аймагынан табылган.

Байыркы жазуулар – эпитафиялардын өзгөчөлүктөрүн бириктирген татаал конструкциялар эсептелинип, алар типологиялык жактан түрк элдеринин кийинки «батасына» жакын болгон уникалдуу формулировкаканы камтыйт. Мисалы, Күл-Тегиндин биринчи бөлүгүндө (С.Е.Маловдун котормосунда,732) мындайча айтылат: ««Да будет (ко мне) Небо благосклонно...» Жаны бейиш (мага) болсун...» [1].

Баталардын этикалык же рухий диндик кеп формулалары, ошондой эле, көптөгөн элдердин фольклорундагы олуттуу жанр катары экендиги бардыгыбызга белгилүү. Биздин улуу ойчулдарыбыз тарабынан көптөгөн эмгектер жана жазма эстеликтер жаратылган. Алардын бардыгы бизге жетип келген эмес. Бизге жетип келгендерин изилдөөдө жана аларды келечек муундарга өткөрүп берүүдө илим элдеринин жоопкерчилиги чоң десек жаңылышпайбыз. Мисалы, түрк дүйнөсү үчүн баа жеткис эмгек деп эсептелген Махмуд

Кашгаринин “Түрк тилдеринин сөздүгүндө” “Бата” (алкыш) сөзү «алкыш», «алкоо», «алкамак» маанисинде берилген [2].

Махмуд Кашгаринин “Дивани лугат-ат түрк” эмгегинде 291 макал-ылакап айтылган, мисалы, “Сөөксүз баш болбойт, башчысыз түрк болбойт”, “Арыстан картайса чычкан ийинин күзөтөр”, “Кош кылыч бир кынга батпайт”, “Куш канаты, эр аты менен” сыяктуу макал, учкул ойлорунун бүгүнкү күндө да кыргыз-өзбек элдеринде айтылып жүрүшүнөн көрүүгө болот. Кээ бир аңыз уламыштардын сүрөттөлүшү, мисалы, Карахан уулунун бир жашка толгондугуна байланыштуу эл-журтун жыйып той өткөрүшү; тойго келген калктын эч кимиси үн катпай турганда “Менин атымды Огуз койгула” деп наристенин өзү сүйлөөсү; балага ат коюуда ак бата ыроолонушу, андан кийин Огуздун тукумунун көбөйүшү; батадан улам тукуму көбөйүшү ж.б. салттуу мотивдердин кыргыз эпикалык дастандарында сакталышы кыргыз-өзбек элинин адабий байланышынын бар экендигинен кабар берет. Жогорудагы фактылар көркөм чыгармачылыктын коомдук байланыштыргыч, таасир бергич милдетин аткарат, элдин тарыхын, ишенимдерин, үрп-адатын, жашоо мүнөзүн, салт-санаасын, улуттук жүзүн, коомдук карым-катнаштардын, социалдык байланыштардын жалпы адамзаттык баалуулуктарын чагылдырган маданий алакаларын өрчүшүнө негиз болорун далилдейт. Баа жеткис чыгармалардын катарында, ошондой эле азыркы учурдагы дүйнөдө анын маанисин жана баалуулугун сактап келе жаткан Жусуп Хас Хажиптин «Кутадгу билик» чыгармасында да (түрктөр ислам динин кабыл алышкан учурунда түзүлгөн чыгарма) батага чоң маани берилген. Жаратканга жакын болуу – мемуардын негизги идеясы болгон. Тарыхый жазма булактардын тили, атап айтканда, «Кутадгу «билик» лексикасын изилдеп, ошонун негизинде ошол мезгилдин тилиндеги өзгөчөлүктөрүн жалпылоо, өнүгүү этаптарын аныктоо, чыгарманын текстин лексика-семантикалык талдоо өзүнүн жактарын, автордун тилди, чыгарманы колдонуудагы чеберчилигин ачыктай билүү сөз байлыгын камтуу өтө маанилүү болуп саналат.

1825-жылы А.Жаурбет «Кутадгу билик» жөнүндө биринчилерден болуп Journal Asiatique'te (Asiatique'te журналы) да жазгандыгы илим ааламына белгилүү. «Кутадгу билик» кыргыз, өзбек, англис, итальян, немис, орус, түрк, кытай, уйгур, азербайжан, түркмөн ж. б. тилдерге которулган. Батышта Кутадгу билик – mirror for princes (ханзаадалардын күзгүсү) деп аталат. Түркология жаатында эң көп изилденген эмгек «Кутадгу билик» болуп саналат.

«Кутадгу биликтеги» дуа (дуба); «Алладан жакшылыкты суроо», dua birle-, dua artur-, dua id-, dua kil-, dua teg-, duaçi bol-, duaçi tur-, edgü dua сыяктуу дуа бир нече өзгөчө формада, Ислам дининдеги аталышы формасында колдонулат.

Түрк урууларынын элдик адабиятынын үлгүлөрүн негизинен В.В.Радлов ар түрдүү түрк элдери – Алтай, Тува, Хакасия, Түштүк Сибирь, Чыгыш Казакстан, Кыргызстан, Өзбекстан, Түндүк Монголияга болгон узак илимий экспедицияларында түрк элдеринин көптөгөн фольклордук чыгармаларын баяндамачылардын оозунан жазып алган жана бул элдер жашаган башка территорияларга барып жеке өзү чогулткан, бул чыгарма кийинчерээк түрк тилдүү элдердин фольклорун изилдөөчүлөргө гана эмес, бир катар элдерге да керектүү баа жеткис материалдардан турат.

Кыргыз элинде ак батага болгон ишеним, андагы сөз кубатына чын бүтүү кылымдардан бери урабай, күкүмдөлбөй, кесек боюнча келе берген. Ошондуктан, ак баталардын наркы анын адам тарбиялоо жагынан бадырайып көрүнөт. Болуп да, бүт эле кыргыздын жөрөлгөлүү турмушуна жуурулуп алган ак баталар – баланын ымыркайынан тартып эр жеткенге чейин болгон салттарында берилүүчү баталар – баланын зээнине сиңип, эл берген батадагы адамдык сапаттарга, андагы өздөрүн тезге матагандай матап, бата менен тарбия көрүп чоңоюшат. Ошого ак баталардын наркы анын тарбиялуулугунда деп айтууга болот.

Академик А.А.Акматалиевдин редакциясы астында басылып чыккан «Кыргыз адабиятынын тарыхы» аттуу чоң эмгекте ар түрдүү жанрдын, атап айтканда, алкыш жанры ичинде бата концепти каралат. Бул эмгекте "бата" концепти үч жол менен чечмеленет:

1) Курандын биринчи сүрөсүнүн аты катары («бата» деген сөздүн өзү араб тилинен келген "фатиха", قحطافلا);

2) Жаратканга сыйынуу;

3) жакшы тилектерди калоо, тилек тилөө [3].

Кыргыз элинин чыгаан уулу, алгачкы тилчи, лексиколог Кусеин Карасаевдин түшүндүрмөсү боюнча бата деген сөз араб тилинен келген. Арабдын “фатиха” деген сөзүнөн келип чыккан, кыргызчага которгондо каалоо, тилек дегенди түшүндүрөт.

«Бата» деген термин арабдардын таасиринен жаралып, Ислам менен бирге көчмөн түрктөргө келген маданият болуп эсептелет.

Кыргыз оозеки поэтикалык чыгармалардын бири бата, тилек, алкыштар жана бул темага арналган иштер жалпы фольклор таануу илиминин алкагында каралган бул жанр толук кандуу жыйналып, системаланган деп айтууга толук негиз бар. Анткени, кыргыз фольклорундагы алкыштар, бата, тилектердин КР ИУА кол жазмалар фондусундагы А.Саки уулу жыйнаган №214, К.Мифтаков жыйнаган №247, 149, 156, 435, Ы.Жаркынбай уулу жыйнаган № 241, Б.Солтоноев жыйнаган №241, Ж.Жанаалы уулу жыйнаган №435, С.Закиров, П.Ирисовдор жыйнаган №664 инвентарлардагы материалдар муну айгиленейт. [4].

«Кол жазма фондундагы мындай аз көлөмдөгү материалдар бизге жанр тууралуу көп маалымат бере албаса дагы, фольклордук чыгармалардын легенда, уламыш, жомоктордон тартып, көлөмдүү эпикалык чыгармаларга чейинки адабий туундуларда ар кыл тематикадагы алкыш, бата, тилек ырларынын үлгүсү мол экендигинен кабар берет.

Кыргыз элинин залкар илимпоз, жазуучулары баталар, тилектер тууралуу кыргыз элинин руханий маданиятын, улуттук баалуулуктарын, этнографиялык өзгөчөлүктөрүн жазышкан.

Түрк элдеринин, анын ичинен кыргыз элинин салттуу ырым-жырымдары менен байланышкан майрамдарын жакшы тилектерсиз элестетүү мүмкүн эмес, ар бир ырым-жырымды аткарууда ж.б. сөзсүз бата берилет, батанын кыргыз элинде мааниси абдан чоң.

Пайдаланылган адабияттар

1. Малов С. Е. Памятники древнетюркской письменности. Тексты и исследования. М.; Л.: Изд-во АН СССР, 1951. 451 с. б. 40–41.

2. Atalay Besim. Divanü Lügat-İt-Türk Dizini ‘Endeks’ [Text]/ Besim Atalay.- Türk Dil Kurumu Yay, IV, 3. Baskı, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara:1991. 20-21-б.

3. Кыргыз адабиятынын тарыхы (XX кылымдын кыргыз адабияты, 20-60-жылдар) – Б.: “Аврасия – пресс”, 2015. 464 б. – ред. А. Акматалиев (292-303-б.).

4. КР ИУА кол жазмалар фонду, инв, 241; КР ИУА кол жазмалар фонду, инв, 241, 367, 578; КР ИУА кол жазмалар фонду, инв, 435; КР ИУА кол жазмалар фонду, инв, 463; КР ИУАнын кол жазмалар фонду инв, 4292.